

TÜRKMENÇEDE +çX ve +çXIXk EKLERİ*

Maral TÖRE**

Öz: Bu çalışmada, Türkmenenin işlek isimden isim yapım ekleri +çy/+çi ve +çylyk/+çilik ele alınmıştır. Bu eklerin türetkenlikleri ve türetim sonucu oluşturdukları morfosemantik içerikleri incelenmiştir. Eklerin işlevleri, geniş bir veri taraması sonucu elde edilen bulgulara dayanılarak incelenmiş ve tespit edilen işlevsel görünümler, Türkmenenin gramerlerinde yer alan tespitlerle karşılaştırılmıştır. Bu tespitler sonucu eklerin, Türkiye Türkçesinde bulunmayan işlevleri de karşılaştırmalı olarak ve ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Türkmençe örnekler, hem yazı hem konuşma dilindeki biçimleriyle gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İsimden İsim Yapım Eki, Morfosemantik, İşlev, Türetim, Yazı Dili, Konuşma Dili.

The suffix +çX and +çXIXk in Turkmen

Abstract: In this study, the most productive derivational suffixes of the deriving nouns from nouns +çy/+çi and +çylyk/+çilik in Turkmen were discussed. The derivation and morphosemantic contents which result from derivation were examined. The functions of the suffixes were examined by comparing with the findings based on the comprehensive data, which had been obtained by the investigation and the detected functional appearances were compared with the detections in the grammars of Turkmen. After having these detections, functions of the suffixes, which cannot be seen in Turkey Turkish were explained comparatively in detail. Turkmen examples were shown in both written and spoken forms.

Keywords: Deriving Nouns from Nouns, Morphosemantics, Function, Derivation, Written Language, Spoken Language.

Giriş

Türkmençede +çX ve +çXIXk, isimden isim yapan işlek eklerdir. +çy/+çy Türkçede eski ve en verimli üretim eklerinden biridir. Bu ekle türemiş isimleri Türk yazı dillerinin hemen hepsinde görmek mümkündür. Aynı görevde olan ve başka dillerden geçen ekler de Türkmenenin söz yapımında eş zamanlı olarak varlığını sürdürmektedir. +çXIXk ekin kullanım sıklığı ise diğer Türk yazı dillerine oranla Türkmençede oldukça yüksektir.

Çalışmada, söz konusu eklerin Türkmençedeki işlev alanı ve türetkenliği üzerinde durulmuştur. Türetkenlik (*productivity*), türetim morfolojisi alanında kullanılan bir terimdir. Türetim morfolojisi yeni kelime yapım yollarıyla uğraşan bir daldır. Yani türetim, bir ekle yeni kelime yapımı demektir. Türetim (*derivation*), çekim kategorisinin aksine türevsel morfolojiyi, yani basit kök ve gövdelerden yeni gövdeler yaratmayı karşılar (Payne 2006: 326). Booiç, türevsel işlemlerin temel işlevinin, dil

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde hazırlanan "Türkmenenin Türetim Morfolojisi" adlı doktora tez çalışmamızdan üretilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara / TÜRKİYE. E-posta: maral.tore@hacettepe.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-8551-1023

kullanıcısının yeni kelimeler yapmasını sağlamak olduğunu belirtir (2005: 51, *productivity* ve *derivation* için ayrıca bk. Aronoff-Fudeman 2011, Bauer 2003, Lieber-Štekauer 2017). Türetim eklerinin kök ve gövdelere getirilmesi sesbilgisel, biçimbilgisel, anlamsal vb. birçok sınırlılıkla gerçekleşir ve türetkenliği ölçmenin ilk yolu, belli bir ekle türetilmiş kelimeleri saymaktır (Erdem 2016: 169-180; Türkçede türetkenlik, Türkçede çekim ve yapım eklerinin özellikleri ve sınırları için bk. Erdem 2011, 2014, 2016)

Bu yazıda Türkmencedeki isimden isim türeten $+çX$ ve $+çXIXk$ eklerinin kelimeye kattığı anlamlar yani morfosemantik içerik, bunlarla türetilen kelimeler ve eklerin işleklik derecesi incelenmiştir. Eklerin temel işlevlerinin yanı sıra Türkiye Türkçesinden farklı olan yönleri de değerlendirilmiştir. Tespit edilen farklı görevler, örneklerle verilmiştir. Eklerin konuşma ve yazı dilindeki alomorfı ile Türkmencede eklenme sırasında kelime tabanında oluşan morfofonolojik ses olayları da gösterilmiştir. Örnekler Türkmenistan'da yayımlanan 22 gazete, 9 dergi ve 15 edebi eserlerden taranarak elde edilmiştir. Bu tarama sonucu eklerin işleklik derecesi ve ne kadar türetim yapabildiklerini göstermiştir.

Çalışmada ünlü uzunluğunu göstermek için iki nokta, dişler arası sızıcı s ve z fonemlerini göstermek için [θ] ve [δ], damak n'si için [ŋ], artdamak g, k ve h sesleri için sırasıyla [ğ], [q] ve [x], çift dudak v'si için [w], e~a arası uzun ünlü için [æ:], ı fonemi için [i], j, ç ve ş için [j],[ç] ve[ş] işaretleri kullanılacaktır. Örneklerin transkripsiyonlu biçimleri [] içinde verilecektir.

$+çy/+çi$

Makalenin bu bölümünde Türkçenin erken dönemlerinden beri kullanılan en işlek eklerinden biri olan $+çX$ eki üzerinde durulacaktır. $+çX$ ile ilgili Türkiye Türkçesi, Türkmence ve diğer Türk dilleri gramer çalışmalarında yer alan değerlendirmelere değinilecektir. Ekin işlevleri ve türetkenliği ile ilgili alan yazının genel durumu kısaca tanıtılacaktır. Ekin Türkmencedeki türetkenliği ve morfosemantik görünümü, tarama sonucu elde edilen verilere dayanılarak, mevcut alan yazındaki açıklamalarla karşılaştırılarak değerlendirilecektir. Bu değerlendirmelere bakıldığında ekin tarihsel durumu, özellikleri, kullanım alanları ve görevleri üzerinde durulduğu görülmektedir. $+çX$, Türkçenin en eski metinlerinde de görülen ve kullanımı günümüze kadar devam eden, işlekliğini kaybetmemiş eklerinden biridir. Zülfikar, "Türk dilinde tarih boyunca varlığını sürdürmüş olan en işlek eklerinden biri olan $-CI$ ekinin Köktürk metinlerinde *armakçı*, *bedizçi*, *sığıtçı*, *tamgaçı*, *yağcı*, *yulugçı*, *yerçi*, *yogçı*; Uygurcada *tarıkçı*, *tapıgçı*, *sürçi*, *titigçi*, *yirtçi*, *tungçı* gibi zengin örneklerini buluyoruz. Bu ekle yapılmış kelimelere ilk İslami eser olan *Kutadgu Bilig*'de de rastlamaktayız. *Tamgaçı*, *yadugçı*, *yükçi*, *tapugçı*, *tarıgçı* bunlardan birkaçıdır." açıklamasıyla, ekin tarihsel kullanım durumuna ilişkin bilgiler vermiştir (2007: 175). Serebrennikov ve Gadjeva ise ekin tarihsel gelişimine ve modern Türk dillerindeki durumuna ilişkin şu değerlendirmeleri yapar:

Türk yazı dillerinde $-çı/-çi$ eki çok yaygındır ve şahsın etkinliğini bildirmek için kullanılır: av > Türk. avcı 'avcı', dil> Az. dilçi, mal 'mal, sığır'>Alt. malçı 'çoban', timir 'demir'> Kmk. timirçi 'demirci', aň 'hayvan'> Tuv. aňçı 'avcı'... Bu ekin etkinlik icracısı anlamının asli olmadığı görülüyor. Muhtemel olarak $-çı$, $-çi$ sıfat eki olmuş ve bir şeye karşı heves, eğilim bildirmiştir: Şor. uruşçı 'dövüşken', Az. inadçı 'inatçı, direngen' vb. Sonra bu ek uygun anlam değişimiyle isimlerin alanına geçmiştir (Serebrennikov-Gadjeva 2018: 96-97).

Ergin, “Bu ek de Türkçenin eskiden beri kullanılan ve işlekliliğini kaybetmemiş bulunan isimden isim yapma eklerinden biridir. Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapmaktır. Kullanış sahası çok geniş, işleklilik derecesi çok yüksektir. Her türlü isimin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek sıfatları, uğraşma isimleri yapar” demektedir (2009: 157). Banguoğlu, bu ekin dilimizin en verimli üretim eklerinden biri olduğunu, en eski ve esas işleyişi adlardan *kılıcı adı* (nom d’agent) yaptığını belirtir (2015: 162). Eker ise, söz konusu ekin Türkçeden başka dillere de geçmiş olduğunu ifade eder (2006: 350). Gencan (1966: 199) ve Korkmaz (2009: 41) +c1 ekiyle türemiş kelimeleri sekiz gruba ayırarak işlevlerini ele almışlardır. Zülfikar, bu konuyu daha ayrıntılı ele alarak ekin on üç görevini sıralamaktadır (2011: 66-68).

Ekin Türkmencedeki durumuna ilişkin olarak ise Biray, Türkmen Türkçesinde -c1 ekinin yuvarlak ünlülü şekillerinin bu ekin üzerine başka bir ek ilave edilmek kaydıyla, tek heceli ve yuvarlak ünlülü kelimelere eklendiğinde görüldüğünü açıklar: *gül-çü-lik*, *guş-çu-luk* (1999: 16). Kara, ekin yuvarlak ünlülü ve “c”li şekillerinin olmadığını belirtir (2001: 26). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* adlı çalışmanın Türkmenceyle ilgili bölümünde +çI ekinin, +çU yuvarlak ünlülü biçimi de verilmiştir. Yuvarlak biçimine örnek olarak sadece ‘*guşçu* (kuşçu)’ kelimesi gösterilmiştir (Buran vd. 2014: 185). Söyegov- Arnazarov ise -çy/-çi ekinin, dudak uyumuna bağlı olarak imlada -çu/-çü şeklinin de var olduğunu şu örneklerle ifade eder: *suwçy-suwçular*, *gülçi-gülçülük* (2017: 33). Ünsüz uyumuna bağlanmayıp sadece tonsuz biçimde kullanıldığını ise Yıldırım 2017’de ifade etmiştir (2017: 58).

+çy [çï]/+çi [çi] Türkmencede işlek olan eklerden biridir. İsimden isim yapan bu ek, getirildiği kelimelerden kalıcı isimler yapar. Meslek isimleri türetmenin yanı sıra, ilgili isimle meşgul olan veya bu isimi kendinde barındırarak karakter, huy haline çeviren kişilere dair isimlerin yapımında da kullanılır. Ayrıca taraf, üyelik ve bir yere ait olmayı göstermek üzere başvuru eklerinden biridir. +çy/+çi ekinin Türkmencenin standart yazımında sadece iki alomorfu bulunmaktadır. Bunlar dar-düz ünlülü ve ötünsüz ünsüzlü alomorflardır. Standart yazımda ötümlü ünsüzlü ve yuvarlak ünlülü alomorfları bulunmamaktadır. Ancak Türkmencenin standart yazımı ve konuşma dili arasında sesbilgisel farklılıklar vardır. Örneğin: *süýtçi* yazılır ancak [θüytçü] ‘sütçü’ olarak yuvarlak ünlülü biçimde telaffuz edilir, *suwçy* [θuwçu] ‘sucu’ vb. (Türkmencede eklerin telaffuzdaki alomorfları için bk. Töre 2019a).

Yazı dilinde +çy/+çi, konuşma dilinde hem +çy/+çi hem de [çu]/[çü] alomorfları bulunan bu ekin bazı kelimelerde yuvarlak ünlülü yazıldığı görülmektedir. Türkmencenin imla kuralına göre tek heceli ve yuvarlak ünlülü isimlere eklenen +çy/+çi’den sonra ünsüzle başlayan herhangi bir ek getirildiğinde yuvarlaklaşma ortaya çıkar. Bu yuvarlaklaşma +çy/+çi’nin ikinci hecede yer almasıyla gerçekleşir. Ö. *guş* [güş] > *guşçy* [güşçu] > *guşçulyk* [güşçülük] ‘kuşçuluk, kuşlarla ilgilenilen meslek’; *küşt* [küşt] > *küştçi* [küştçü] ‘satraççı’ > *küştçüler* [küştçülük] ‘satraççılar’, *ön* [ön] > *önçi* [önçü] ‘öncü’ > *önçüdür* [önçüdür] ‘öncüdür’, *top* [top] > *topçy* [topçu] ‘topçu’ > *topçuda* [topçudo] ‘topçuda’ vb.

HZTD’de +çy/+çi ekini, işlevleri dört grupta ele alınmıştır. Bunlar: a) Bir hareketin, bir toplumun, her hangi bir akımın taraftarı olan şahısları göstermek için: *Lelinçi*, *Stahanowçy*, *Miçürinçiler* vb., b) Kurum veya herhangi bir idare birimine bağlı olan, üyesi olan şahıslar için: *kolhozçy*, *dinamoçy*, *iskraçy* vb., c) Bir insanın mesleğini veya uğraştığı işi göstermek için: *awçy*, *balykçy*, *halyçy*, *suratçy* vb. d) Herhangi birinin yapmış olduğu hareket ve ya iş sonucunda, yapılan işe eklenerek türetilmiş isimler oluşturmak için: *suwagçy*, *boýagçy*, *okuwçy* vb. (1960: 245-246).

HZTD'den farklı olarak Baskakow (1970: 120), TDG (1999: 23-24) ve Hanser (2003: 149) çalışmalarında ekin beş ayrı türetim işlevini belirtmişlerdir: a) taraf bildiren isimler: *Lelinçi, Stahanowçy*; b) meslek isimleri: *ädikçi, balykçy* vb., c) karakter, huy gösteren isimler: *aldawçy, gepçi, jedelçi* vb., d) üyelik bildiren isimler: *dinamaçy, iskraçy*; e) memleket ve köken bildiren isimler: *Çelekençi, Esenguluçy* vb.

Kara (2001: 26) ve Yıldırım (2017: 58) çalışmalarında ekin fonksiyonunu iki başlıkta incelemişlerdir. Bunlar: iş ve meslek isimleri; kişilerin huy, mizaç ve davranışını yansıtan isimlerdir. Clark, söz konusu ekin Türkmencenin en verimli soneklerinden biri olduğunu vurgular. Bir mesleğin bir üyesini veya bağlı olduğu ismin 'yapıcısını' belirten isimler oluşturduğunu, bu yüzden bu sonekin 'kılıcı soneki' olarak adlandırılabilirliğini ifade eder. Ekin İngilizcedeki eş değerini ise şöyle sıralamaktadır: *-er/-ess, -man/-woman, -ist, -an, -ant. İş work'- işçi worker', balyk 'fish' – balykçy 'fishermen' vb.* Ayrıca bu son ekin, bir bireyin karakterini veya durumunu karakterize etmek için de kullanılabilirliğini belirtir: *gep 'talk'- gepçi 'gossip', aldaw 'deception'- aldawçy 'cheater' (1998: 518).*

Yapılan tarama sonucunda *+çy/+çi* ekinin Türkmencedeki şu işlevleri tespit edilmiştir:

1. Meslek ismi türetir. Kişinin bir işi meslek veya sanat edinmiş olmasını ifade eder: *aydym+çy* [aydımçï] 'şarkıcı', *boks+çy* [boqθçï] 'boksör', *taryh+çy* [ta:rı:xçï] 'tarihçi', *tans+çy* [tanθçï] 'dansçı', *sak+çy* [θağçï] 'koruyucu', *dil+çi* [dilci] 'dilci', *terjime+çi* [terjimeçï] 'tercüman', *tikin+çi* [tikinçï] 'terzi' vb.
2. Alışkanlık, huy edinme, bir işi veya durumu davranış haline getirme anlamı katar: *aldaw+çy* [a:ldawçï] 'yalancı, hileci'; *galmagal+çy* [galmagalçï] 'kavgacı', *gybat+çy* [gı:watçï] 'gıybet eden', *jedel+çi* [jedelçï] 'tartışarak kendini haklı bulan, inatçı' *gep+çi* [gepçï] 'dedikoducu', *yalan+çy* [yalançï] 'yalancı' vb.
3. Anlık yapılan işi, durumu anlatmak için kullanılır. Kişinin herhangi bir hareketi geçici olarak üstlendiğini ifade eder: *yolag+çy* [yo:logçï] 'yolcu', *syýahat+çy* [θıya:xatçï] 'seyahat eden, turist', *okuw+çy* [oquwçï] 'öğrenci', *zyýarat+çy* [ðıya:ratçï] 'ziyaretçi', *töwella+çy* [töwella:çï] 'aracı', *kömek+çi* [kömökçü] 'yardımcı' vb.
4. Kişinin bir şeyi sevmesini, bir şeye düşkünlüğünü veya tutkusunu ifade etmek için kullanılır: *alada+çy* [aladaçï] 'çok düşünen, dert edinen', *çay+çy* [ça:yçï] 'çay içmeyi seven', *gürriñ+çi* [güttüñçü] 'konuşkan, konuşmayı seven' vb. Türkmencede *alada, çay* ve *gürriñ* isimlerine getirilen *+çyl/+çil* eki *+çy/+çi* ile aynı anlamları taşımaktadır: *alada+çyl, çay+çyl, gürriñ+çil*.
5. Belli bir yiyeceği, içeceği veya başka ihtiyaçları satarak bunu meslek haline getiren kişilere verilen isimler türetir: *balyk+çy* [balıqçï] 'balıkçı', *suw+çy* [θuwçu] 'sucu', *süýt+çi* [θüytçü] 'sütçü' vb.
6. Herhangi bir nesneyi üreterek satan ve zanaat edinen kişileri anlatmak için kullanılır: *açar+çy* [açarçï] 'anahtarçı', *demir+çi* [demirçï] 'demirci', *kümüş+çi* [kümüşçü] 'gümüş kuyumcusu', *köwüş+çi* [köwüşçü] 'ayakkabıcı' vb.
7. Bir görüşü, düşünceyi veya inancı benimsemiş olan insanlar için kullanılır: *halk+çy* [xalqçï] 'halkçı', *republika+çy* [reθpublikaçï] 'cumhuriyetçi', *yrym+çy* [ırimçï] 'bazı inanışları olan kimse', *adat+çy* [a:datçï] 'gelenekçi', *din+çi* [di:nçï] 'dinci', *millet+çi* [milletçï] 'milliyetçi' vb.

8. Bir şeye sahip olmayı gösteren isimler türetir: *miras+çy* [mi:ra:θçi] ‘mirasçı’, *dükan+çy* [düka:nçi] ‘dükkân sahibi’ vb.
9. Birilerinin veya bir düşünce akımının taraftarlığını gösteren kişiler için kullanılır: *Lelin+çi*, *Benderow+çy*, *Wlasow+çy* vb.
10. Bir kurum, kuruluş veya topluluğa üye olmayı ifade etmek için kullanılır: *kolhoz+çy*, *sowhoz+çy* vb.
11. Yer, bölge veya memleket isimlerine eklenerek o yere ait olduğunu, orada yaşadığını göstermek için kullanılır. Bu durum bazı Türkmen ağızlarında görülmektedir: *Çeleken+çi* (Çelekenli), *Esenguly+çy* (Esengululy) (bk. TDG 1999: 24).
12. Türkmencede *iki*, *üç*, *dört* ve *bâş* sayı isimleri +*lyk*/*lik* ekleri ve üzerine +*çy*/*çi* getirilerek isim oluşturmaktadır. Kişinin (öğrencinin) bu nota sahip olduklarını ve başarısını bu sayılarla eşdeğer olduğunu ifade etmek için kullanılır. *iki+lik+çi* [ikilikçi] ‘iki notunu alan kişi’, *üç+lik+çi* > *üçlükçi* [üçlükçi] ‘üç notunu alan kişi’, *dört+lik+çi* > *dörtlükçi* [dörtlükçi] ‘dört notunu alan kişi’, *bâş+lik+çi* [bæ:şkikçi] ‘beş notunu alan kişi’. Bu tür isimlendireme Türkmenistan’ın eğitiminde kullanılan 5’lik not sistemiyle ilgilidir. Kelimelerin kullanımı standart konuşmada yaygındır.

Ol barypýatan *ikilikçidi*. (D: 85)

[ol barıpyatan ikilikçidi]

‘O durumu çok zayıf öğrenciydi (notu sürekli iki olan)’.

13. +*çy*/*çi* ekinin bir diğer eklenme biçimi de fiil kök veya gövdesine ilave edilen fiilden isim yapım eki –*mak*+/*-mek*+’ten sonra eklenmesidir: *fiil-mak+çX*. Türkmencede –*MAk+çX* alan kelimeler yukarıda bahsedilen herhangi bir özelliği barındırmamaktadır. Eklendiği kelimeye niyet, amaç, hedef belirten anlamlar katmaktadır. Bu ek kipleşerek niyet bildiren gelecek zaman eki haline gelmiştir. Ör. *ayt-mak+çy* [aytmaqçi] ‘söyleyecek, söyleme niyetinde’, *çyk-mak+çy* [çiqmaqçi] ‘çıkacak, çıkma niyetinde’ *gel-mek+çi* [gelmekçi] ‘gelecek, gelme niyetinde’, *öwren-mek+çi* [öwrenmekçi] ‘öğrenme hedefi olan’ vb.

– Sen näme, bizi taşlap, uzak bir ýana *gitmekçimi*? (Gş: 11)

[θen næ:me, biði taşla:p, uðoq bir ya:na gitmekçimi?]

‘Ne!, sen bizi bırakıp uzak bir yere mi gideceksin?’

Olar maslahaty birikdirip, ağışam şol ýerde *yatmakçy* bolupdyrlar. (THE: 126)

[olor maθlaxatı bi:rikdirip, ağışam şo yerde yatmaqçi bolupdurlor]

‘Onlar tavsiyeleri toparlayıp, akşam orada uyuymak niyetinedeydiler’.

Erdem 2016’da –*IXk* ekiyle –*CX* eki arasındaki türetim farkından söz ederken, –*IXk* ekinin isim ve sıfatlara kolayca eklenerek farklı anlamlarda türetim yaptığını, –*CX* ekinin ise belirgin oranda –*IXk* ekinden daha az işlekliliğe sahip olduğunu belirtir (2016: 170). Aynı durum Türkmence için de geçerlidir. Ör. *odun+çy* ‘oduncu’, *kömür+çi* ‘kömürçü’, *kitap+çy* ‘kitapçı’ gibi isimlere rahatlıkla gelebilirken *ak+çy*, *ýalta+çy*, *iki+çi* vb. sayılara ve sıfatlara gelememektedir. Ancak bu işlev +*lyk*/*lik* ekiyle karşılanabilir: *ak+lyk* ‘beyazlık’, *ýalta+lyk* ‘tembellik’, *iki+lik* ‘ikilik’ vb. Bu tür karşılaştırmalar, eklerin türetim potansiyelini, farklılıklarını ve türetkenlik eğilimlerini ortaya çıkarmaktadır.

Türkmencede isimden isim türeten +çy/+çi ekiyle aynı işlevde olan başka ekler de mevcuttur. Bu ekler Farsçadan geçen +*baz*, +*bent*, +*dar*, +*keş*, +*gär*, +*hor*, +*pez* gibi alıntı eklerdir ve ilave edildiği isimlere meslek, huy, alışkanlık, düşkünlük anlamlarını katar. Kullanım sıklığı işlek olmamakla birlikte belirli isimlere eklenirler. Ör. *oýun+baz* [oyunwa:ð] ‘oyuncu’, *masgara+baz* [maθğarawa:ð] ‘sirk oyuncusu, cambaz’, *neşe+bent* [neşebent] ‘uyuşturucu bağımlısı’, *bilim+dar* [bilimda:r] ‘bilimci, eğitimci’, *din+dar* [di:nda:r] ‘dinci’, *araba+keş* [arawakeş] ‘arabacı’, *janyyp+keş* [ja.ni:pkeş] ‘işkolik’, *zer+gär* [ðergæ:r] ‘kuyumcu’, *küýze+gär* [küýdeğæ:r] ‘vazo, küp yapan usta’, *arak+hor* [araqxo:r] ‘içkici, alkolik’, *aş+pez* [aşpeð] ‘aşçı’ vb.

Türkmenceye Rusçadan geçen meslek, uğraş bildiren isimlerin: *traktorist*, *motorist*, *barabanşik*, *şahter* vb. sonunda bulunan +*er*, +*or*, +*ist*, +*şik*/*ik* gibi ekler, Türkmencede +çy/+çi ile karşılanmıştır: *traktorist* ~ *traktorçy* [traqtorçu] ‘traktör şoförü’, *motorist* ~ *motorçy* [motorçu] ‘motorcu’, *barabanşik* ~ *barabançy* [barabançi] ‘davulcu’, *şahter* ~ *şahtaçy* [şaxtaçi] ‘madenci’ vb. (bk. Baskakow 1970:124, TDG 1999: 28).

Türkmence meslek bildiren: *aklawçy* ‘avukat’, *sülçi* ‘savcı’, *sawçy* ‘görücü, düdüncü’ gibi isimlerde +çy/+çi kalıplaşarak gövde haline gelmiştir.

Türkmencede *haly*, *balyk*, *pal*, *okuw*, *oyun*, *ykdysasyýet*, *diş*, *iş* vb. isimler +çy/+çi eklerinin eklenmesi sonucunda meslek isimlerine dönüşürken örneğin: *halyçy* ‘halıcı’, *balykçy* ‘balıkçı’, *ykdysadyýetçi* ‘iktisatçı’ vb.; *mugallym*, *şahyr*, *çopan*, *lukman*, *ussa* vb. isimlere +çy/+çi eki getirilmemektedir. Çünkü bu tür kelimelerin kendisi meslek isimlerini ifade etmektedir. Ancak bu çeşit isimlere Türkmencede +çylyk/+çilik ekleri getirilerek meslek ve uğraşmayı gösteren isimler türetilmektedir: *mugallymçylyk* ‘öğretmenlik’, *şahyrçylyk* ‘şairlik’, *çopançylyk* ‘çobanlık’, *lukmançylyk* ‘hekimlik’, *ussaçylyk* ‘ustalık’ vb.

Yapılan tarama ve tespitler sonucu +çy/+çi’nin: kişinin ait olduğu yeri, bölgeyi veya memleketini gösteren: *Çelekençi*, *Esengulyçy* gibi türetilen isimler (11.); *iki*, *üç*, *dört* ve *bâş* sayı isimlerine +lyk/+lik ve +çy/+çi eklenerek *ikilikçi*, *üçlükçi* gibi oluşan isimler (12.); ekin fiil tabanına ilave edilen –*mak*+/-*mek*+’ten sonra gelmesi (*fiil-mak+çX*) (13.) farklı işlevlerini ortaya çıkarmıştır. Türkmencedeki +çy/+çi ekinin bu özellikleri Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu Türk dillerinden farklılık göstermektedir.

+çylyk/+çilik

+çylyk [çiliq]/+çilik [çilik] (< çy+lyk/< çi+lik) Türkmencede üretken olan eklerden biridir. +çy/+çi meslek yapım eki ve diğer isim yapım eki +lyk/+lik’in birleşerek kalıplaşması sonucunda oluşmuştur. Hem Türkmence kökenli kelimelere hem de alıntı kelimelere gelebilmektedir. Tek heceli ve çok heceli isimlerin yanı sıra birleşik kelimelere de eklenmektedir: *yüzgara+çylyk* [yüðğaraçiliq] ‘yüz karası, maskaralık’ vb. Ekin Türkiye Türkçesindeki durumuyla ilgili olarak Zülfikar, “-cı meslek ekiyle –lık soyut ad yapma ekinde oluşan –cılık, meslekleri karşılamakta kullanılan yaygın bir ektir: *besicilik*, *oyunculuk* ” (2011: 73) açıklamasını yapmıştır. Türkmencedeki +çylyk/+çilik ile türetilen kelimeler Türkiye Türkçesine aktarılmışken daha çok isimden isim yapım eki +ilk/+luk ile karşılanmaktadır: *arassaçylyk* ‘temizlik’, *ynsançylyk* ‘insanlık’, *oñatçylyk* ‘iyilik’, *gahrymançylyk* ‘kahramanlık’, *bagçylyk* ‘bağlık’, *eýeçilik* ‘sahiplik’, *keselçilik* ‘hastalık’ vb.

Kara (2001: 26), Uygur (2016: 4) ve Söyegov-Arnazarov (2017: 33) ekin yuvarlak ünlülü alomorflarına da yer vermişlerdir. Ancak Türkmencenin yazımında bu ekin sadece dar-düz ünlülü alomorfları bulunur. Yuvarlak ünlülü alomorflarsa konuşmada

bulunur. Tek heceli *bol*, *guş*, *köp* gibi isimlere +çylyk/+çilik eklenmesi sonucunda Türkmenenin yazım kuralları gereği ikinci hecedeki dar ünlüyü yuvarlaklaştırır: *bol+çylyk* > *bolçulyk* [bolçuluq] ‘bolluk’, *guş+çylyk* > *guşçulyk* [guşşuluq] ‘kuş yetiştiriciliği’, *köp+çilik* > *köpçülik* [köpçülük] ‘çokluk’. Konuşmada ise ekin [çoluq] ve [çülük] yuvarlak biçialomorfı da telaffuz edilir.

Baskakow (1970: 121), TDG (1999: 24) ve Yıldırım (2017: 59) ekin işlevlerini şu şekilde sıralamışlardır: *durum ve uğraş bildiren isimler türetme, herhangi bir nesnenin bir yerde toplandığını, bol miktarda olduğunu gösteren isimler türetme*. Clark (1998: 519) ve Hanser (2003:149) ekin meslek, iş adı yapan ve durum bildiren işlevleri üzerinde durmuşlardır. HZTD’de ekin dört işlevi ele alınmıştır (1960: 246). Weýisow, +çylyk/+çilik ekiyle türetilen isimlerin çokluk ifade ettiğini ve bu sebepten çokluk ekinin eklenilmediğini belirtir (2008: 178).

Veri taraması sonucunda ise ekin işlevleriyle ilgi aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

1. Bir meslek veya endüstri ile uğraşan kişileri; bir işi görev edinmiş olan kimseleri anlatan isimler türetir: *at+çylyk* [atçiliq] ‘atçılık’, *bagşy+çylyk* [bağşçiliq] ‘ozanlık’, *mugallym+çylyk* [molimçiliq] ‘öğretmenlik’, *lukman+çylyk* [luqma:nçiliq] ‘hekimlik, doktorluk’, *seyis+çilik* [θeyiθçilik] ‘at bakıcılığı, seyislik’, *şahyr+çylyk* [şa.xi:rçiliq] ‘şairlik’, vb.
2. Geçici olarak yapılan işi göstermek için kullanılan isimler türetir: *guda+çylyk* [gudaçiliq] ‘dünürçülük’, *syýahat+çylyk* [θiya:xatçiliq] ‘seyahat’, *dileg+çilik* [dilegçilik] ‘dilencilik’, *sergezdan+çylyk* [θergeða:nçiliq] ‘serserilik’ vb.
3. Karakterin, davranışın alışkanlık halini yansıtan durumlarda kullanılan isimler türetir: *adam+çylyk* [a:damçiliq] ‘insanlık’, *azgyn+çylyk* [a:ðginçiliq] ‘ahlakın bozulması, doğru yoldan çıkmak’, *hyýanat+çylyk* [xiya:natçiliq] ‘hainlik’, *görip+çilik* [görüpçülük] ‘hasetlik, kıskançlık’, vb.
4. Düşünce, görüş ve bir akımı benimsemiş taraftarların benimsediği duygu ve fikirleri ifade etmek için kullanılan isimler türetir: *hristian+çylyk* [hristiançiliq] ‘Hristiyanlık’, *millet+çilik* [milletçilik] ‘milliyetçilik’, *Stalin+çilik* [θalinçilik] ‘Stalincilik’, *Türkmen+çilik* [Türkmençilik] ‘1.Türkmencilik, 2. Türkmen gelenek ve göreneklerine ait şeyler’ vb.
5. Çokluk, miktarın fazlalığını, bir yerde bulunan toplu bir şeyi ifade etmek için kullanılan isimler türetir: *tokaý+çylyk* [toqoyçuluq] ‘ormanlık’, *mazar+çylyk* [maða:rçiliq] ‘mezarlık’, *üzüm+çilik* [üdümcülük] ‘üzüm tarlası’, *miwe+çilik* [mi:weçilik] ‘meyvelik tarla/bahçe’, *kesel+çilik* [keθelçilik] ‘hastalık’, *hasta+çylyk* [xaθaçiliq] ‘hastalık’ vb.
6. *Az*, *bol*, *gyt*, *köp* gibi sıfatlardan isim yapar: *az+çylyk* [a:ðçiliq] ‘azlık’, *bol+çylyk* > *bolçulyk* [bolçuluq] ‘bolluk’, *gyt+çylyk* [gütçiliq] ‘kıtlık’, *köp+çilik* > *köpçülik* [köpçülük] ‘çokluk, kalablık’ vb.
7. Ekin farklı işlevlerinden biri de sıfat fiil eki +maz/+mez’den sonra gelebilmesidir. Ancak ekin bu fonksiyonu işlek değildir. *ynan-maz+çylyk* [inanmaðçiliq] ‘inanmazlık’, *yara-maz+çylyk* [yaramaðçiliq] ‘yaramazlık, kötülük’, *äsger-mez+çilik* [æ:θgermeðçilik] ‘saygısızlık, küçümsemek’, *göwnüýet-mez+çilik* [göwnüýetmeðçilik] ‘beğenmemezlik’, *görübil-mez+çilik* [görüwilmeðçilik] ‘haset etmek, kıskanmak, çekemezlik’ vb.

Ähtimal, bolup biljek zat, gözi gitse, gidendir, yöne ol hiç kime görübilmezçilik etmedi. (Gb: 28)

[æ:xtima:l , bolup biljek da:t, gödi gitθe, gidendir, yönö ol hiç kime görüwilmeðçilik etmedi]

‘Belki, olabilecek şey, gözi kaymıştır, ancak o kimseye hasetlik yapmaz’.

+çylyk/+çilik eki kendinden sonra isimden isim yapan +II ve +sIz eklerini alabilmektedir: *duşman+çylyk+ly* ‘duşmanlık’, *kem+çilik+li* ‘eksiklik’, *kyn+çylyk+syz* ‘zorluksuz’ *töwekgel+çilik+siz* ‘umursamamazlık, sonunu düşünmemezlik’ vb.

Türkmen halkynyň *gahrymançylykly* dessany. (G: 2)

[türkmön xalkiňiň gaxrîma:nçilîqli deθθanî]

‘Türkmen halkının kahramanlık destanı’.

Ayrıca +çylyk/+çilik eki Farsçadan geçen +dan, +dar +kär/+gär, +paraz, +zada gibi isim yapım eklerinden (bazıları bileşik) sonra da eklenir: *sergez+dan+çylyk* ‘serserilik’, *mal+dar+çylyk* ‘hayvancılık’, *doñuz+dar+çylyk* ‘domuz çiftliği’, *gan+dar+çylyk* ‘kan ile beslenen’, *adam+kär+çilik* ‘insanlık’, *jogap+kär+çilik* ‘sorumluluk’, *bina+gär+çilik* ‘mimarlık’, *küýze +gär+çilik* ‘kupa, vazo yapımıcılığı’, *söwda+gär+çilik* ‘ticaret’, *ot+paraz+çylyk* ‘ateşperest’, *dost+paraz+çylyk* ‘dosta düşkünlük, dostu üstün görme’, *haram+zada+çylyk* ‘harama bulaşmak’ vb. Aynı zamanda Farsçadan Türkmenceye geçen ve olumsuzluk ifade eden +bi, +bet gibi ön ekleri almış isim tabanlarına da eklenebilmektedir: *bi+edep+çilik* ‘edepsizlik’, *bet+bagt+çylyk* ‘kadersizlik, uğursuzluk’ vb.

Türkmen talyplary örän sowatly, *adamkärçilikli* ýaşlar hökmünde özüni tanatdy. (N:3)

[türkmön ta:lî:plarî örä:n θowotlu, a:damkæ:rçilikli ya:şlar hökmünnö ö:düñü tanatdî]

‘Türkmen öğrencileri çok yetenekli, insanıyetli gençler olarak kendilerini tanıttılar’.

Türkmenceye Rusçadan geçmiş olan meslek isimlerine de eklenebilmektedir: актер- *aktýor+çylyk* ‘oyunculuk’, акушер - *akuşer+çilik* ‘kadın doğum uzmanı’, бухгалтер - *buhgalter+çilik* ‘muhasibecilik’, инженер - *inžiner+çilik* ‘mühendislik’ vb.

Telekinooperatorçylyk; teleradiogepeşikleri guramak we alyp barmak. (T: 4)

[telekinooperatorçuluq; teleradiogepeşikleri ğurumoq we alıp barmaq]

‘Telesinemaçılık; televizyon ve radyo konuşmaları ayarlamak ve yönetmek’.

Aynı ek Türk yazı dillerinde; Özbekçede *kämçilik* (eksiklik), *millätçilik* (milliyetçilik) vb. (ÇTYD II 2014: 57); Kırgızcada *adamgerçilik* (insanıyet), *kişiçilik* (insancılık); Kırım Tatarcasında *eskicilik* (muhafazakârlık), *yetekçilik* (önderlik) vb. görülmektedir (ÇTYD III 2014: 190, 379).

Yukarıda verilen +çylyk/+çilik ekinin Türkmencedeki işlevlerinden, herhangi bir şeyin çokluğunu göstermek için kullanılması (5.), *az*, *bol*, *gyt*, *köp* gibi sıfatlardan isim türetmesi (6.) ve ekin sıfat fiil eki +maz/+mez’den sonra eklenmesi durumuna (7.) çalışmada yararlanılan Türkiye Türkçesi kaynaklarında rastlanmamaktadır.

Sonuç

+çX ve +çXIXk eklerinin üretkenliğini ve işlevlerini incelemek için Türkmenistan’da yayımlanan 22 gazete, 9 dergi ve 15 edebi eserlerden oluşan kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu tarama sonucu +çy/+çi ile türemiş 199 isim, +çylyk/+çilik ile türemiş 196 isim tespit edilmiştir. Eklerin Türkiye Türkçesinden farklı

olan görevleri ele alınmıştır. Eklerin Türkmençeye Arapça, Farsça ve Rusçadan geçen isimlere eklendiği de görülmüştür. Ayrıca Farsçadan geçen ve aynı görevde olan eklerin oluşturduğu isimlere de yer verilmiştir.

Türkmencede isimden isim yapan +çy/+çi ekinin 13 işlevi gösterilmiştir. Ekin dikkat çeken özelliklerinden biri Türkiye Türkçesi ve diğer Oğuz grubu Türk dillerinde görülmeyen *fiil-mAk+çX* şeklinde kipleşebilmesidir: *gel-mek+çi* [gelmekçi] ‘gelecek, gelme niyetinde’ vb. Ek, *kömür+çi* ‘kömürçü’, *kitap+çy* ‘kitapçı’ gibi isimlere rahatlıkla gelebilirken *ak+çy*, *ýalta+çy*, *iki+çi* vb. sayılara ve sıfatlara getirilmemektedir. Ancak *iki*, *üç*, *dört* ve *bâş* sayı isimlerine +lyk/+lik ve +çy/+çi eklenerek *ikilikçi*, *bâşlikçi* gibi isimler oluşturmaktadır. Bunlarla birlikte ek, kişinin bir yere, bölgeye veya memlekete ait olduğunu gösteren isimler türetir: *Çelekençi Esengulyçy* vb.

+çylyk/+çilik ekinin ise 7 işlevi tespit edilmiştir. Ekin Türkiye Türkçesinde ve Türkmencede görülen ortak işlevleri meslek ve uğraş anlatan isimler; alışkanlık haline gelen huy, davranışı gösteren isimler ve belli bir görüş veya düşünceyi ifade eden isimler türetmesidir. Ekin bu işlevleri dışında, Türkmencede +çylyk/+çilik’in çokluk bildiren isimler: *tokaýçylyk* ‘ormanlık vb. ve *az*, *bol*, *gyt*, *köp* gibi sıfatlardan *azçylyk* ‘azlık’, *bolçylyk* ‘bolluk’ isimler türettiği görülür. Ekin en önemli özelliklerinden biri de sıfat fiil eki +maz/+mez’den sonra gelebilmesidir: *ynan-maz+çylyk* ‘inanmazlık’ vb.

Kısaltmalar

bk.	bakınız
ÇTYD	Çağdaş Türk Yazı Dilleri, I, II, III, IV, 2014.
HZTD	Hâzirki zaman Türkmen dili, 1960.
TDG	Türkmen dilinin grammatikasy (Morfolojiya), 1999.
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
X	ı, i, u, ü
Taranan gazete, dergi ve edebi eserler:	
D	Derdeser (hekaýalar) , 2013, Kakamyrat Ataýew.
G	Görogly Eposy (dessan), 1980, Ata Gowşudow - Mäti Kösäýew, Aşgabat: TN.
Gb	Gonambaşy (roman), 2013, Kakamyrat Ataýew.
Gş	Göreş (roman), 1986, Çary Aşyr, Aşgabat: “Türkmenistan” neşirýaty.
N	Nesil (gazeti), 06.07.2019.
T	Türkmenistan (gazeti), 06.07.2019.
THE	Türkmen halk ertekileri, 2008, Aşgabat: Ylym.

Kaynakça

- Aronoff, M. ve Fudeman, K. (2011). *What is Morphology?*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Azymow, P., Hydyrow, M. N. ve Sopyýew, G. (1960). *Hâzirki Zaman Türkmen Dili*. Aşgabat: A. M. Gorki Adyndaky Türkmen Döwlet Üniwersitedy.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Baskakow, N. A., Hamzaýew, M. Ý. ve Çaryýarow, B. (1970). *Türkmen Diliniň Grammatikasy (I.Bölüm Fonetika we Morfolojiya)*. Aşgabat: Ylym Neşirýaty.
- Bauer, L. (2003). *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Biray, H. (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Booij, G. (2005). *The Grammar of Word*. Oxford: Oxford University Press.
- Borjakow, A., Saryhanow, M., Söýegow, M., Hojaýew, B. ve Árnazarow, S. (1999). *Türkmen Diliniň Grammatikasy (Morfolojiya)*. Aşgabat: Ruh Neşirýaty.

- Buran, A., Alkaya, E. ve Yalçın, S. K. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I (Güneybatı/Oğuz Grubu)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II (Güneydoğu/Karlık Grubu) - III (Kuzeybatı/Kıpçak Grubu)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Clark, L. (1998). *Türkmen Reference Grammar*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Erdem, M. (2011). Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları. *Bilig*, 58, 71-90.
- _____ (2014). Türkçede çekim ve türetim morfolojisi ve sözlüklere yansımaları. *Turcology and Linguistics - Éva Ágnes Csató Festschrift*. Ankara: Hacettepe Üniversite Yayınları.
- _____ (2016). Türkçede Türetkenlik ve Türetkenliği Ölçme Yöntemleri. *Türkbilig*, 32, 169-180.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gencan, T. N. (1966). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hamzaýew, M. Ý., Altaýew, S., Ataýew, G., Açýlow, G., Mesgudow, W. ve Mertgelddiýew, A. (1962). *Türkmen Diliniň Sözlügi*. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasy.
- Hanser, O. (2003). *Türkmençe El Kitabı*. (Çev. Z. Kargı Ölmez). İstanbul: Türk Dili Araştırmaları 17.
- Kara, M. (2001). *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Komisyon. (2010). *Türkmen Diliniň Sözlügi I-II*. Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy, Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty.
- Komisyon. (2015). *Häzirkä Zaman Türkmen Dili (Morfolojiya)*. Aşgabat: Türkmenistanyň Bilim Ministirlihi.
- Komisyon. (2015-2016). *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi I-II*. Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy, Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lieber, R. ve Štekauer, P. (2017). *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Payne, T. E. (2006). *Exploring Language Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Serebrennikov, B. A. ve GADJİEVA, N. Z. (2018). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. (Çev. T. Hacıyev ve M. Öner). Ankara: TDK Yayınları.
- Söyegov, M. ve Arnazarov, S. (2017). *Örneklilik Türkmençe Grameri (Türkmençe Öğrenenler İçin)*. Ankara/Aşgabat: Kurgan Edebiyat.
- Töre, M. (2017). *Türkmençenin Morfofonolojisi*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- _____ (2019a). Yazının Gizlediği Türkmençe Özellikler I: Türkmençede Dudak Uyumu. *Türkbilig*, 37, 35-42.
- _____ (2019b). Türkmençede Yazının Gizlediği Dilbilimsel Özellikler II: Morfofonolojik Nedenlerle Gerçekleşen Ünsüz Benzeşmeleri. *Türk Kültürü*, 2019/1, 9-20.
- Uygur, C. V. (2016). *Türkmençe (Türkmen Türkçesi)*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Weýisow, B. (2008). *Türkmen Diliniň Taryhy*. Aşgabat.
- Yıldırım, H. (2017). *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Zülfikar, H. (2007). Meslek Adları ve -CI Ekinin Türkçedeki İşlevleri. *Belleten*, 2007/1, 173-218.
- _____ (2011). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.